

XI. ІСТОРІЯ НАУКИ

УДК 911. 3 (477) (091)

В. В. Кокус

**ЗНАЧЕННЯ НАУКОВОГО ДОРОБКУ КРАЄЗНАВЧИХ ОСЕРЕДКІВ
УКРАЇНИ 1920-Х РОКІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ**

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

У статті на основі аналізу літературних та архівних джерел показано значення наукової діяльності та творчої спадщини вчених провідних науково-краєзнавчих товариств України 1920-х років для подальшого розвитку регіональних географічних досліджень. З'ясовано внесок товариств у розвиток фундаментальних та прикладних природничих досліджень, географічної освіти, виховання молоді. Встановлено, що дослідження краєзнавчих товариств відіграли важливу роль у розвитку народного господарства, піднесенні продуктивних сил, освоєнні природних ресурсів України в 20-х роках ХХ ст. Краєзнавчим осередкам вдалося згуртувати навколо себе відомих вчених та краєзнавців-аматорів різних регіонів України, організувати наукові екскурсії та експедиції, налагодити видавничу діяльність, сприяти популяризації географічних знань серед широких верств населення. Встановлено, що наукова спадщина вчених краєзнавчих осередків України не втратила свого наукового і пізнавального значення і сьогодні.

Ключові слова: наукове товариство, краєзнавчий осередок, географічні дослідження

Постановка проблеми. У сучасний постнекласичний етап розвитку географічної науки важливого значення набуває вивчення основних етапів, закономірностей та рушійних сил її розвитку, місця та значення в сучасному світі. Для будь-якої розвиненої науки, зокрема й для географії, характерне зростання уваги до власної історії. Знання історичного розвитку науки, за твердженням В.П.Пашенка, потрібне не заради історії, а для розуміння сьогодення та майбутнього конкретної науки, збагачення її теорії та вдосконалення методології [13]. Історія географічної науки є формою внутрішньонаукової рефлексії, яка має на меті з'ясувати основні закономірності та етапи розвитку науки, оцінити своє положення у сучасному світі, можливості та перспективи. Нове в науці ніколи не буває простим запереченням старого, а лише його суттєвою зміною, поглибленням і узагальненням у зв'язку з новими аспектами дослідження. Наука не може повноцінно розвиватися без наступності, без акумулювання досягнень минулого. На кожному етапі свого розвитку наука використовує фактичний матеріал, методи дослідження, закони, наукові поняття попередніх етапів і за своїм змістом є їх продовженням. Тому в кожний історичний період розвиток науки залежить не лише від досягнутого рівня розвитку виробництва та

соціально-економічних умов, але і від накопиченого раніше запасу наукових знань, вироблених системою понять та уявлень, що узагальнили попередній досвід.

За короткий період свого існування (20-ті роки ХХ ст.) краєзнавчими товариствами було видано ряд оригінальних праць, присвячених вивченню компонентів природи та ландшафтів. Частина з цих праць не втратила свого значення і зараз. Особливо вони необхідні при вирішенні питань раціонального природокористування, екологічних проблем, для підвищення професійного рівня краєзнавців та вчителів. Незважаючи на це, в працях географів цей період розвитку природничих досліджень не знайшов належного відображення.

Аналіз публікацій. Інтерес до наукової спадщини української географії значно зріс після здобуття Україною державної незалежності. Упродовж минулих двох десятиліть побачили світ оригінальні праці О.І. Шаблія, В.М. Пашенка [13], М.Д. Пістуна, Я.І. Жупанського [3], М.Ю. Костриці [6] та ін., проведено низку конференцій, присвячених історії розвитку географії в Україні.

Науковій діяльності краєзнавчих осередків України до цього часу не приділено належної уваги в працях географів. Це питання знайшло часткове та поверхнєве відображення лише в окремих публікаціях та монографіях. На початку 90-х років ХХ ст. побачила світ стаття Л.П. Депенчук «Місцеві наукові товариства при ВУАН», в якій на основі архівних матеріалів розглянуто особливості створення та діяльності наукових осередків при Всеукраїнській академії наук в 20-х роках ХХ століття. Розвитку українського географічного краєзнавства присвячена докторська дисертація М.Ю.Костриці «Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика» (2007), окремих розділ якої присвячений діяльності краєзнавчих осередків України в першій третині ХХ століття. В численних статтях та працях М.Ю. Костриці розглянуто різні аспекти історії розвитку географічного краєзнавства в Україні від витоків до сьогодення. Багато уваги цей вчений присвятив вивченню життєвого та творчого шляху багатьох діячів краєзнавчого руху України 1920-х років. Розвиток історичного краєзнавства Правобережної України у ХХ ст. знайшов відображення в докторській дисертації В.С. Прокопчука. В ній значну увагу приділено розвитку краєзнавчого руху в 20-х роках ХХ століття, діяльності Українського комітету краєзнавства, внеску краєзнавчих осередків у розвиток наукових досліджень. Г.І.Денисик [2] та Я.І.Жупанський [3] виділили та описали основні етапи розвитку географічних досліджень в Україні. Особливостям розвитку науки в Україні в 20-х – 30-х роках ХХ ст., діяльності краєзнавчих

товариств в зазначений період присвячена монографія В.В. Ткаченка (2009). У праці Г.С. Дем'янчука «Українське краєзнавство: сторінки історії» (2006) розкриваються основні етапи розвитку українського краєзнавства. Значну увагу у цій праці приділено внеску краєзнавчих осередків у розвиток історичних, етнографічних та географічних досліджень. Історії розвитку природоохоронної справи ряд праць присвятив В.Є.Борейко [1]. Становлення та розвиток комплексних природничих досліджень в Україні розглянув в ряді публікацій Г.І. Денисик [2]. Історія розвитку досліджень окремих компонентів природи висвітлена в літературних джерелах галузевих наук [7, 8, 9, 12].

Значно менше уваги в працях географів було приділено історії розвитку регіональних природничих досліджень. Є.К.Лазаренко та Б.І.Сребродольский у монографії «Мінералогія Поділля» описали історію геолого-мінералогічного вивчення подільського регіону [7]. Розвиток метеорологічних досліджень на Вінниччині та наукову діяльність Л.Г.Данилова вивчав І.М. Півошенко. Історії природоохоронної справи на Полтавщині присвячена монографія Т.П. Гармаш. Разом з тим, недостатньо дослідженою на сьогодні залишається історія українського географічного краєзнавства в 1920-х роках, зокрема діяльність місцевих краєзнавчих осередків.

Формулювання мети. На основі аналізу літературних джерел розглянути внесок краєзнавчих осередків України у розвиток регіональних географічних досліджень в 20-х роках ХХ ст., проаналізувати науковий доробок найактивніших краєзнавців, висвітлити основні напрями наукової діяльності краєзнавчих організацій, встановити значення наукової спадщини краєзнавчих осередків України для господарства, освіти та розвитку географічної науки.

Виклад основного матеріалу. У дожовтневий період природничі дослідження зосереджувалися переважно в університетах, наукових установах, товариствах природознавців кількох великих міст України (Києва, Харкова, Одеси). Характерною особливістю перших років радянської влади є поширення природничих досліджень на периферію. В 20-х роках ХХ ст. після проведення першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові на теренах України значно розширилися мережа краєзнавчих організацій. Краєзнавчий рух став масовим, охопив кожне містечко та село. Більшість сучасних дослідників вважають 1920-ті роки періодом розквіту українського краєзнавства. Серед організаційних форм краєзнавчого руху цього періоду необхідно відзначити такі: наукові товариства при ВУАН, окружні та районні краєзнавчі товариства, комісії та бюро краєзнавства, краєзнавчі гуртки при школах та технікумах, кабінети вивчення територій. Їх робота

координувалась Українським комітетом краєзнавства, який був створений в травні 1925 року. Вже на початку січня 1929 року в Україні працювало 51 краєзнавче товариство в 32 округах. Упродовж 1927-1930 рр. Українським комітетом краєзнавства (УКК) видавався журнал «Краєзнавство», на сторінках якого друкувалися наукові розвідки краєзнавців, звіти про діяльність УКК та місцевих краєзнавчих осередків [14].

Краєзнавчі товариства гуртували навколо себе місцевих дослідників та аматорів-краєзнавців, у випадку нестачі кваліфікованих кадрів залучалися фахівці з інших міст України. Ці дослідницькі об'єднання головну увагу приділяли вивченню місцевого краю, були багатогалузевими, об'єднували не лише вчених, а й широкі кола місцевої інтелігенції [11]. До складу товариств входили вчителі, студенти, учні трудових шкіл, селяни, агрономи, працівники місцевих планових та статистичних організацій, представники місцевих органів влади. Певну фінансову допомогу товариствам надавали місцеві органи влади, окружні та центральні планові комісії. Джерелом фінансування товариств були також членські внески, платні лекції, приватні пожертвування, видавнича діяльність. Краєзнавчі осередки тісно координували свою діяльність з окружними плановими комісіями та місцевими органами влади. В окремих випадках товариства та гуртки створювалися при окрпланах. Товариства не лише проводили оригінальні дослідження компонентів природи та ландшафтів, але й надавали значну допомогу академічним установам у проведенні геологічних, геоморфологічних, кліматологічних, гідрологічних, ґрунтознавчих, зоогеографічних та геоботанічних досліджень окремих регіонів України. Найбільш активними учасниками краєзнавчих досліджень на місцях були викладачі та вчителі, які залучали до пошукової роботи студентів й учнівську молодь. Товариства виконували значні обсяги робіт, готували наукові обґрунтування на запити місцевих господарських організацій, співробітничали з установами Всеукраїнської академії наук [5]. З метою популяризації краєзнавчих досліджень товариствами організовувалися публічні лекції за матеріалами досліджень, влаштовувалися виставки. Важливим напрямом їх діяльності була організація наукових екскурсій та експедицій, під час яких досліджувалися природні умови та ресурси окремих регіонів України. Товариства надавали матеріальну допомогу окремим дослідникам у проведенні стаціонарних та експедиційних досліджень, публікували результати їх досліджень в краєзнавчих збірниках. З метою допомоги низовим краєзнавчим осередкам та окремих краєзнавцям у проведенні наукових досліджень товариства розробляли методичні рекомендації та спеціальні програми спостережень за погодою, природними

явищами, рослинним та тваринним світом тощо. В 20-х роках ХХ ст. товариствами та окремими вченими було видано ряд методичних посібників з проведення природничих досліджень рідного краю. Товариства координували діяльність низових краєзнавчих осередків, з метою поширення краєзнавчого руху на периферію створювали мережу кореспондентів.

Упродовж 20-х років ХХ ст. вченими науково-краєзнавчих осередків України зроблено вагомий внесок у вивчення окремих компонентів природи: геологічної будови, корисних копалин, рельєфу, клімату, вод, ґрунтів, рослинного і тваринного світу. Найбільш активно природничі дослідження проводили Білоцерківське, Тульчинське, Могилів-Подільське, Кременчуцьке окружні краєзнавчі товариства, Кам'янець-Подільський окружний краєзнавчий комітет, Одеська комісія краєзнавства, Кабінет виучування Поділля, а також численні районні краєзнавчі осередки [4]. Важливий внесок у розвиток природничих досліджень зробили Харківське, Одеське, Кам'янець-Подільське, Полтавське, Лубенське та Шепетівське наукові товариства при ВУАН, а також краєзнавчі осередки (бюро, гуртки) окружного та районного значення інших міст України. При відсутності в окремих містах краєзнавчих товариств організаторами природничих досліджень ставали місцеві краєзнавчі та науково-дослідні музеї: Мелітопольський, Маріупольський, Коростенський, Полтавський, Житомирський та ін [10]. За характером своєї діяльності вони були тотожні товариствам. Продовжували свою наукову діяльність товариства природознавців при Київському, Харківському та Одеському університетах. Активну краєзнавчу діяльність проводила науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства та культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті. На західноукраїнських землях в 20-х–30-х роках ХХ ст. природничі дослідження проводили польські краєзнавчі товариства та вчені Львівського університету. Краєзнавчі товариства об'єднували навколо себе найкращих регіональних дослідників і краєзнавців, координували їх наукову та видавничу діяльність.

Природничі дослідження краєзнавчих товариств носили переважно прикладний характер і були спрямовані на вивчення природних ресурсів для зростаючих господарських потреб [4]. Керівництво країни вимагало від краєзнавців прийняти участь у реконструкції народного господарства, сприяти соціалістичному будівництву, ув'язувати свою діяльність з планами п'ятирічок. Тому найбільше уваги члени краєзнавчих товариств приділяли вивченню мінеральних ресурсів, рельєфу, корисних копалин, підземних вод, клімату, ґрунтового покриву, бур'янів, цінних видів рослин, комах-шкідників. Товариства зосереджувались на вирішенні економічних та господарських

проблем. У зв'язку з практичним спрямуванням діяльності товариств зменшилася частка фундаментальних природничих досліджень. Завдяки діяльності краєзнавчих товариств в 20-х роках ХХ ст. з'являються перші праці, присвячені комплексним природничим дослідженням та фізико-географічному районуванню окремих регіонів України.

Необхідність освоєння природних ресурсів для господарських потреб в 1920-х роках зумовила розвиток геолого-геоморфологічних досліджень на науковій основі. В цей час вивченням геологічної будови, рельєфу, корисних копалин різних регіонів України займаються як центральні наукові установи, так регіональні наукові осередки (науково-дослідні кафедри, краєзнавчі музеї, науково-краєзнавчі товариства тощо) [3]. Академік О.Є. Ферсман стверджував, що саме місцевим аматорам-краєзнавцям, вчителям, учням належить провідна роль у пошуку родовищ корисних копалин для місцевої промисловості.

Районні та окружні краєзнавчі товариства відіграли важливу роль у вивченні геологічної будови, рельєфу та корисних копалин окремих регіонів України. Члени товариств проводили значну роботу з пошуку корисних копалин, внаслідок якої було відкрито ряд родовищ місцевого та державного значення. Товариства залучали центральні геологічні установи для проведення детальних геолого-розвідувальних робіт на місці знайдених покладів. Відкриті краєзнавцями поклади корисних копалин відігравали важливу роль у розвитку місцевої промисловості. Членами краєзнавчих товариств було зібрано багаті колекції мінералів, гірських порід, палеонтологічних решток для місцевих краєзнавчих музеїв. Значний інтерес мають складені ними геологічні та геоморфологічні карти окремих місцевостей. Місцеві краєзнавці знаходили покинуті родовища корисних копалин, кустарні розробки і інформували про це керівництво краєзнавчих осередків. Товариствами опубліковано ряд статей у місцевих та центральних часописах, видано ряд краєзнавчих збірників. В публікаціях детально описано геологічну будову, петрографічні характеристики гірських порід, тектоніку, стратиграфію, рельєф, підземні води, властивості та можливі запаси ряду корисних копалин місцевого значення, палеонтологічні знахідки. Статті та збірники супроводжувалися численними ілюстраціями, картами, схемами. У випадку нестачі в товариствах кваліфікованих кадрів для керівництва науково-дослідною роботою залучалися вчені з великих міст. Найбільший внесок у вивчення геологічної будови, рельєфу та корисних копалин зробили такі вчені та краєзнавці, як Р.Р. Виржиківський, О.В. Красівський, О.С. Федоровський, М.І. Безбородько, О.О. Кривицький. І.С. Педан, Ю.А. Гапонов, Д.М. Соболев, П.П. Молоків-Журський та ін.

За результатами досліджень краєзнавчі товариства готували звіти з висновками, які включали креслення, розрізи шурфів і свердловин, фотографії. Зібрані зразки мінералів та гірських порід відправлялися в геологічні або хімічні лабораторії, які були при окремих краєзнавчих організаціях та наукових установах. Характерною рисою роботи краєзнавчих організацій в царині вивчення корисних копалин був тісний контакт їх з господарськими організаціями, укладання різних домовленостей і договорів з ними.

Підсумком діяльності місцевих науково-краєзнавчих осередків України в галузі геологічних досліджень стало систематичне вивчення найголовніших корисних копалин, створення геологічних та гідрогеологічних карт, а також карт корисних копалин окремих регіонів; одержано нові дані щодо стратиграфії докембрію Українського кристалічного щита, палеозою Поділля й мезозою - кайнозою Дніпровсько-Донецької западини; виявлено нові дислокації у Каневі і Придністров'ї; досягнуто певних успіхів у відкритті родовищ каолінів, гіпсу, пісковиків, глин, трепелу, мергелів, фосфоритів, будівельних матеріалів.

Краєзнавчими товариствами був зроблений вагомий внесок у розвиток метеорологічних досліджень. Відбудова народного господарства, зруйнованого під час громадянської війни, поставила перед метеорологами питання, пов'язані з опадами, випаровуванням, річним стоком, стихійними явищами та передбаченням погоди [3].

Тісно співпрацював з місцевими краєзнавчими осередками Укрмет. Зокрема, у часопису «Погода і життя» її представники пропонували краєзнавчим товариствам в регіонах з метою підвищення якості метеорологічних досліджень узгоджувати свою роботу з місцевими філіями Укрмету. Останній закликав краєзнавчі товариства надсилати результати метеорологічних та фенологічних спостережень, які регулярно друкувалися у «Декадному бюлетені Укрмету», на їх основі складалися фенологічні та кліматичні карти України та окремих її регіонів. Члени місцевих краєзнавчих товариств упродовж багатьох років проводили безперервні спостереження на метеорологічних станціях. Зокрема, важливе значення мали спостереження над температурою, опадами, вологістю повітря, хмарністю, швидкістю та напрямом вітру, сніговим покривом, несприятливими метеорологічними явищами. Дані спостережень використовувалися при створенні «Кліматичного атласу України» (1927). На основі фенологічних спостережень складалися календарі природи, що мало велике значення для сільського господарства. Вчені науково-краєзнавчих товариств на сторінках місцевої та центральної преси друкували огляди погоди, надавали рекомендації селянам

щодо термінів проведення сільськогосподарських робіт, робили прогнози погоди. Завдяки діяльності краєзнавчих товариств та Укрмету упродовж 20-х років ХХ ст. вдалося відновити зруйновану внаслідок громадянської війни метеорологічну мережу України. Члени краєзнавчих осередків проводили регулярні спостереження, опікувалися роботою метеорологічних станцій та дощомірних постів, які входили до мережі Укрмету. Останній надавав методичну допомогу краєзнавчим товариствам у проведенні метеорологічних спостережень, забезпечував метеостанції необхідними приладами. Укрметом були розроблені спеціальні анкети та інструкції для проведення спостережень, видані методичні посібники. На основі багаторічних спостережень вченими-метеорологами було видано ряд монографій та краєзнавчих збірників, присвячених клімату Волині, Поділля, Полтавщини, Одещини, Харківщини та інших регіонів України. В них значну увагу приділено річному ходу основних метеорологічних елементів, їх географічному розподілу, регіональному кліматичному районуванню, несприятливим метеорологічним явищам, проблемам прогнозування погоди, значенню клімату для сільського господарства, промисловості та транспорту. У 1925 р. науковим консультантом Кабінету виучування Поділля Л.Г. Даниловим була розроблена методика довгострокових прогнозів погоди. Значне місце в працях товариств займали питання боротьби з посухами. Регіональні метеорологічні дослідження в 1920-х роках проводили Л.Г. Данилов, П.Л. Томашевич, М.М. Самбікін, Д.К. Педаєв, І.Я. Точидловський та ін.

Гідрологічні дослідження в 20-х роках ХХ ст. були пов'язані з вимогами практики і проводились в тісному контакті з проектними організаціями. Ці дослідження в Україні набували дедалі більшого значення у зв'язку з прийняттям Всеросійським з'їздом Рад у грудні 1920 року плану ГОЕРЛО, яким передбачалося будівництво потужної гідроелектростанції на Дніпрі (Дніпрогесу) [15]. В цей час гідрологічні дослідження проводили також місцеві науково-краєзнавчі товариства. Важливе значення мали праці Є.В. Оппокова, О.К. Бирулі, О.О. Череднікова, В.Б. Лебедева, М.І. Величківського. В 1920-х роках значно зросла мережа гідрологічних постів на річках України. Районні та окружні краєзнавчі товариства проводили спостереження над рівнем води в річках, швидкістю течії, стоком, витратами води, тваринним та рослинним світом водойм. Велика увага приділялася господарському значенню, гідроенергетичному потенціалу та екологічному стану річок. У краєзнавчих збірниках було опубліковано ряд розвідок, присвячених вивченню поверхневих та підземних вод окремих регіонів України. В них детально описано природні умови, характер берегів, протяжність та стан

річища, довжину річок, рівень води та його коливання, заболоченість, характер гідротехнічних споруд, несприятливі природні процеси та господарське значення. Здобуті краєзнавцями відомості відіграли важливу роль при проектуванні і будівництві гідроелектростанцій. Членами товариств були побудовані графіки витрат води, визначено режим річок та коливання рівня води в них. На їх основі склалися прогнози рівня води в річках, приймалися рішення щодо будівництва гідротехнічних споруд. Гідроенергетичний потенціал річок Поділля в 1920-х роках вивчали О.К.Бируля, Р.Р. Виржиківський та В.О. Геринович.

Велику увагу краєзнавці приділяли вивченню підземних вод як джерелу водопостачання сіл та невеликих міст. У криницях щотижнево відмічалася глибина води, її температура, фізико-хімічні властивості. Краєзнавчими товариствами було складено гідрогеологічні карти окремих місцевостей, визначено запаси підземних вод та їх приуроченість до певних водоносних горизонтів, з'ясовано дебіт та фізико-хімічні властивості окремих джерел. Вченими краєзнавчих товариств Поділля описано гідрогеологічну будову території, охарактеризовано господарське значення підземних вод, проведено гідрогеологічне районування території України та Поділля. О.В. Красівським встановлено, що найбільш багатим на підземні води в межах Поділля є сарматський водоносний горизонт. У зв'язку з необхідністю відродження рибного господарства велике значення краєзнавчі товариства приділяли гідробіологічним дослідженням. Значну допомогу в їх проведенні надавала Дніпровська біологічна станція на чолі з професором Д.О.Белінгом. Проведені наприкінці 20-х років ХХ ст. гідробіологічні дослідження малих річок та ставків Південного Бугу сприяли піднесенню рибного господарства. Окружні та районні краєзнавчі осередки відіграли важливу роль у збиранні фактичного матеріалу про стан водних об'єктів.

З 20-х років ХХ ст. ботанічні дослідження починають відігравати важливу роль в пізнанні природних ресурсів регіонів України. Регіональні геоботанічні дослідження в цей час активно проводили численні краєзнавчі товариства, кабінети з вивчення територій, комітети, бюро та комісії краєзнавства, науково-дослідні кафедри та ін. У 20-х роках ХХ ст. вченими науково-краєзнавчих товариств були проведені значні роботи з інвентаризації видового складу флори України та виявлення корисних для народного господарства рослин, багато уваги приділялось також аналізу флори, її генезису, вивченню реліктових та ендемічних видів рослин та їх поширенню. Праці ботаніків мали комплексний характер, при їх виконанні складались ботанічні та ґрунтознавчі карти територій господарств з нанесенням ареалів бур'янів, розроблялись рекомендації і заходи з покращення природних угідь

та їх раціонального використання. Вивчення регіональних флор не лише дозволило визначити шляхи їх раціонального використання, але й розширило відомості про рідкісні, зникаючі, реліктові та ендемічні види, дало можливість розробити рекомендації з їх охорони.

Флористичні дослідження території України в 20-х роках ХХ ст. були обумовлені здебільшого розвитком народного господарства. Так, за дорученням державних планових комісії, місцевих органів влади, науково-дослідних установ краєзнавчими осередками України було проведено вивчення флористичного складу долин річок, луків, заплав, лісів, натуральних ділянок степової рослинності. Дослідження дозволили встановити загалом видовий склад рослинності території України, описати багато нових для науки видів рослин, зібрати великі гербарні колекції флори окремих регіонів [12].

Вагомий внесок у розвиток геоботанічних досліджень зробили місцеві науково-краєзнавчі осередки. Значну допомогу їм надавали вчені значних науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів (М.І. Котов, Є.В. Лавренко, К.Й. Пачоський, Г.І. Танфільєв, О.В. Фомін). При окремих краєзнавчих осередках створювалися ботанічні сади, в яких проводилася акліматизація та вивчення цінних з господарського боку видів рослин. В 20-х роках ХХ ст. при товариствах створювалися науково-дослідні ділянки, біологічні станції та “показово-дослідні сади”, в яких була представлена не лише типова для даного регіону флора, а й окремі екзотичні рослини. Важливу роботу з розведення та поширення в окрузі цінних технічних рослин проводив Кам’янець-Подільський окружний краєзнавчий комітет. У 1920-х роках були розроблені перші схеми геоботанічного районування України (О.В. Фомін, Є.В. Лавренко, О.А. Яната). Важливе значення для сільського господарства мали дослідження В.П. Кушніренка та В.Ф. Ніколаєва, присвячені лучній рослинності долини р. Ворскли на Полтавщині. На Поділлі геоботанічні дослідження проводив науковий консультант Кабінету виучування Поділля О.О. Савостьянов. Він заклав перші експериментальні ділянки для детального вивчення рослинності в околицях м. Вінниці та зробив їх детальний опис, видав відому і зараз працю “Дика рослинність Поділля” (1925) [15]. О.О. Савостьянов в 1920-х роках визначив кілька десятків нових для Східного Поділля видів рослин. Геоботанічні дослідження лісів Вінниччини, Проскурівщини та Тульчинщини наприкінці 1920-х років проводив М.І. Котов. Видовий склад рослинності околиць Вінниці досліджував М.П. Білозір [4]. Залишки степової рослинності на Полтавщині вивчали вчені Полтавського наукового товариства при ВУАН С.О.Іллічевський та В.Ф.Ніколаєв.

Вагоме місце в діяльності краєзнавчих товариств 20-х років XX ст. займали зоогеографічні дослідження, які в той час носили здебільшого прикладний характер і були спрямовані на вивчення корисних та шкідливих тварин, видового складу фауни окремих регіонів України, географічного поширення окремих представників тваринного світу, змін тваринного світу під впливом господарської діяльності людини. Велика увага приділялась боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур, питанням охорони тваринного світу окремих регіонів України. У 20-х – 30-х роках XX ст. вченими науково-краєзнавчих товариств були проведені значні роботи з інвентаризації видового складу фауни України та виявлення корисних для народного господарства тварин, багато уваги приділялось також аналізу фауни, її походженню, проблемам зоогеографії. Вченими краєзнавчих товариств були розроблені перші схеми зоогеографічного районування України. Найбільше значення мали схеми районування О.О. Браунера, М.В. Шарлеманя, О.О. Мігуліна, В.П. Храневича. Праці зоогеографів мали комплексний характер, при їх виконанні складались карти територій господарств з нанесенням ареалів різних видів тварин, розроблялись рекомендації і заходи з раціонального використання фауністичних ресурсів. Вивчення регіональних фаун не лише дозволило визначити шляхи раціонального їх використання, але й розширило відомості про рідкісні та зникаючі види тварин, дало можливість розробити рекомендації з їх охорони [8]. В 20-х роках XX ст. краєзнавчими товариствами була видана низка праць, присвячених вивченню тваринного світу Поділля, Полтавщини, Одещини, Київщини, Харківщини та Криму.

Значне місце в діяльності краєзнавчих товариств займали ґрунтознавчі дослідження. Результатом діяльності краєзнавців в цій галузі стало складання карт ґрунтів окремих районів та округ, створення колекцій ґрунтів для місцевих краєзнавчих музеїв, побудова ґрунтових профілів. Відсутність необхідної матеріально-технічної бази для проведення детальних ґрунтознавчих досліджень та нестача кваліфікованих фахівців в цій галузі змушувала краєзнавчі осередки надсилати зібрані зразки ґрунтів до центральної агрохімічної лабораторії в Харкові та інших науково-дослідних установ, звертатися за консультацією до науковців Києва, Харкова, Одеси та ін. Вагомий внесок у дослідження ґрунтового покриву зробили сільськогосподарські науково-дослідні станції, що працювали в 1920-х роках в багатьох регіонах України. Регіональні ґрунтознавчі дослідження в цей період проводили Г.Г. Махов, В.І. Крокос, І.А. Лепікаш, Ф.І. Левченко, К.К. Гедройц, Д.Г. Віленський, О.О. Соколовський та ін. Вони надавали допомогу місцевим краєзнавчим осередкам у створенні музеїв ґрунтів, складанні карт,

підготовці наукових праць. Експедицією секції ґрунтознавства сільськогосподарського наукового комітету України під керівництвом Г.Г.Махова у 1925 році в межах Донецького кряжу було встановлено явище інверсії ґрунтового покриву. Карту ґрунтів Одеської округи у 1924 році склав керівник секції природних багатств Одеської комісії краєзнавства Г.І. Танфільєв. Результатом багаторічних досліджень ґрунтового покриву різних регіонів України стало складання у 1927 році Г.Г. Маховим 25-верстної карти ґрунтів України [3]. Наприкінці 20-х років ХХ ст. ґрунтознавча секція сільськогосподарського наукового комітету України під керівництвом В.І Крокоса проводила експедиційні дослідження ґрунтів Проскурівщини, Вінниччини та Тульчинщини. Сірі лісові ґрунти Східного Поділля в другій половині 1920-х років вивчав О.О. Савостьянов. Члени Маріупольського краєзнавчого музею приймали участь в дослідженнях ґрунтів округи, які проводила експедиція Г.Г. Махова.

Вагомий внесок у вивчення ґрунтового покриву своєї місцевості зробили краєзнавці-аматори: І.А. Лепікаш, О.О. Савостьянов, В. Ф. Фанстіль, С.О. Іллічевський та ін. Внаслідок польових досліджень ними було удосконалено класифікацію ґрунтів, встановлено походження, морфологічні, хімічні та фізико-механічні властивості ґрунтів, складено детальні карти, проведено агрономічну оцінку ґрунтового покриву. Особливу увагу приділено вивченню генетичних горизонтів ґрунтів, характеру четвертинних відкладів, впливу рослинності та клімату на формування ґрунтового покриву. Важливе значення для розуміння походження ґрунтів та реконструкції палеогеографічних умов четвертинного періоду мали дослідження лесових горизонтів та похованих ґрунтів. Вагомий внесок у їх вивчення зробили В.І.Крокос, О.В. Красівський, І.А. Лепікаш, Г.Г. Махов. За результатами експедиційних досліджень ґрунтів Поділля І.А. Лепікаш у 1930 році опублікував працю «Ґрунти Проскурівщини», в якій значну увагу приділив вивченню агрономічних властивостей ґрунтів, висвітлив питання генезису чорноземів та опідзолених ґрунтів Проскурівщини.

В історії розвитку комплексних природничих досліджень 20–30-ті роки ХХ століття виділяються як період розвитку природничого (фізико-географічного районування). Значну роль у проведенні комплексних фізико-географічних досліджень відігравали місцеві краєзнавчі осередки. Комплексні географічні дослідження в 1920-х роках проводили такі вчені, як П.А. Тутковський, Г.І. Танфільєв, В.П. Попов, Л.П. Симиренко, С.І. Городецький, П.Г. Постоев, Б.Л. Лічков та ін. При проведенні комплексного фізико-географічного районування дослідниками бралися за основу переважно геолого-геоморфологічні чинники. Поряд з геолого-геоморфологічними

використовувались й інші підходи до фізико-географічного районування, зокрема ландшафтно-типологічні, геоботанічні та кліматичні [2]. Упродовж 20-х років XX ст. краєзнавчими осередками було видано ряд оригінальних праць, в яких описано природні комплекси окремих регіонів України. Частина з цих праць не втратила свого наукового і пізнавального значення і тепер. У 1922 році П.А. Тутковський у праці “Природна районізація України” виокремив на території України чотири основних краєвиди: лесовий, зандровий, кінцево-мореновий і мореновий, а також чотири часткових краєвиди: друмліновий, острівних гір, товтровий та гранітовий. На основі розробленої типології краєвидів П.А. Тутковським було складено карту природних районів України. Ці дослідження широко використовувалися для прийняття управлінських рішень щодо оптимізації сільськогосподарського виробництва, вони увійшли до схеми розвитку продуктивних сил України. Розроблена ним типологія природного районування України широко використовувалася для господарських потреб [6]. Важливе значення для потреб садівництва мало природно-історичне районування В.П. Попова та Л.П. Симиценка. Зазначені автори основними критеріями при виділенні природно-історичних районів вважали клімат (температуру повітря, опади) та рельєф [2]. З урахуванням цих чинників в межах України ними було виділено 14 природно-історичних районів. Природно-історичне районування України з врахуванням лише геолого-тектонічних чинників у 1922 році провів Б.Л. Лічков. Важливе значення для розміщення сільськогосподарських культур, меліоративних заходів, лісорозведення відіграло фізико-географічного районування Поділля, розроблене у 1924 році С.І. Городецьким. Природне районування південної частини України на ландшафтно-типологічній основі у 1923 році провів голова секції природних багатств Одеської комісії краєзнавства Г.І. Танфільєв [6]. Таким чином, працями вчених-географів перших десятиліть XX століття підготовлено сприятливий ґрунт для наступного етапу розвитку комплексних природничих досліджень в 50-х роках XX століття.

Краєзнавчими товариствами був зроблений вагомий внесок в розвиток охорони природи. В 20-х–30-х роках XX ст. у зв’язку з реалізацією ініційованих радянським керівництвом планів з реконструкції народного господарства антропогенний вплив на природу значно посилювався. В цей час особливої актуальності набула охорона від знищення залишків незайманої природи, яка активно проводилася вченими місцевих науково-краєзнавчих товариств. Завдяки їх діяльності вдалося зберегти від остаточного знищення ділянки цілинних степів, цінні лісові масиви, рідкісні види рослин і тварин, геологічні та гідрологічні пам’ятки природи. Завдяки наполегливій праці

членів краєзнавчих товариств було взято під охорону багато цінних пам'яток природи, створено ряд природних заповідників та заказників. Краєзнавчі осередки займались популяризацією природоохоронної діяльності серед широких верств населення, сприяли розвитку природоохоронного мислення.

Завдяки зусиллям Кабінету виучування Поділля та окружних краєзнавчих товариств в 20-х роках ХХ ст. було взято під охорону ряд рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин. Частина з них наприкінці минулого століття потрапила до Червоної книги України. Пам'ятки природи, які досліджувались і охоронялись Кабінетом виучування Поділля в майбутньому стали заповідними об'єктами загальнодержавного і місцевого значення (зоологічний заказник «Згарський» у Літинському районі, природний національний парк «Подільські Товтри» на Хмельниччині та ін.). Членами Кабінету виучування Поділля були закладені основні напрями природоохоронних досліджень, які отримали свій подальший розвиток у другій половині ХХ століття [4].

Значний внесок у розвиток природоохоронної діяльності зробив Полтавський краєзнавчий музей, що нараховував в 1920-х роках понад 160 співробітників, видавав збірники і книги, в тому числі з охорони природи, мав свою обсерваторію. Полтавському та Маріупольському краєзнавчим музеям вдалося домогтися не лише створення в своїх регіонах таких заповідників місцевого значення, як Хомутівський степ, Кам'яні могили, Білосарайська коса, Парасоцький ліс, але й взяти їх під свою опіку. Кримське товариство природознавців та любителів природи розробило список рідкісних та зникаючих рослин Криму, домоглося створення декількох заказників. Харківське товариство любителів природи випустило серію науково-популярних книг, плакатів і календарів, присвячених охороні природи [1].

Діяльність краєзнавчих товариств мала важливе значення для розвитку середньої та вищої освіти. Краєзнавчі осередки формувалися на базі трудових шкіл, технікумів, інститутів народної освіти. Інтенсивно розвивалося вузівське краєзнавство – створювалися кафедри краєзнавства при інститутах народної освіти, студентські краєзнавчі гуртки. Актив краєзнавчих товариств складався в значній мірі з вчителів, студентів, учнів, викладачів технікумів та інститутів, які широко застосовували краєзнавчий принцип при викладанні природничих дисциплін. Вважалося, що вивчення будь-якої теми з курсу географії чи біології неможливо без наочного ознайомлення з природою рідного краю. Краєзнавчими товариствами спільно з трудовими школами, технікумами, кафедрами інститутів організовувались географічні екскурсії, завдяки яким учні та студенти мали можливість наочно спостерігати за тими чи іншими природними явищами та процесами. В 1920-х роках при

краєзнавчих осередках, трудових школах формувалися станції юних натуралістів, які гуртували навколо себе учнівську молодь для вивчення природи рідного краю.

Висновки. В 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. галузеві природничі дослідження в Україні зазнали справжнього ренесансу. В цей період в Україні починають створюватись регіональні науково-краєзнавчі осередки: кабінети виучування територій, комісії, комітети та бюро краєзнавства, краєзнавчі гуртки, районні та окружні краєзнавчі товариства, які гуртували навколо себе найкращих регіональних дослідників, надавали їм матеріальну та науково-методичну допомогу, організовували та координували діяльність районних та сільських краєзнавчих товариств. Краєзнавчими осередками був зроблений вагомий внесок у вивчення природних умов і ресурсів рідного краю, що мало важливе значення для розвитку місцевої промисловості та сільського господарства. Окремими краєзнавчими товариствами проводилися фундаментальні природничі дослідження, що зберігають своє наукове і практичне значення і сьогодні. Важливу роль краєзнавчі товариства відіграли у розвитку географічної освіти в 1920-х роках. Упродовж 20-х років ХХ ст. краєзнавчими товариствами було видано ряд оригінальних праць, в яких детально описано компоненти природи окремих регіонів України, зокрема геологічну будову, рельєф, корисні копалини, клімат, поверхневі води, ґрунти, рослинний та тваринний світ. Деякі з них не втратили свого наукового і пізнавального значення і тепер. На початку 30-х років ХХ ст. у зв'язку з початком політичних репресій майже всі краєзнавчі осередки були ліквідовані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борейко В.Е. История охраны природы Украины: X век -1980 г. / В.Е. Борейко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2001. – 544 с.
2. Денисик Г.І. Основні етапи розвитку географії в Україні / Г.І.Денисик // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 3. – С. 9-14.
3. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні / Я.І. Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 320 с.
4. Кокус В.В. Внесок науково-краєзнавчих осередків Поділля у розвиток регіональних географічних досліджень в 20-х роках ХХ століття / В.В.Кокус // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 458. Серія: Географія. – Чернівці: Рута, 2009. – с. 16-21.
5. Коновець О.Ф. Українська наука як феномен культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини ХХ ст. / О.Ф. Коновець. – К. МЛП, 2000. – 277 с.
6. Костриця М.Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика: монографія / М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2006. – 444 с.
7. Лазаренко Є.К. Мінералогія Поділля / Є.К.Лазаренко, Б.І.Сребродольський. – Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1969. – 339 с.
8. Мазурмович Б.М. Розвиток зоології на Україні / Б.М. Мазурмович. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 230 с.
9. Макаренко Д.Є. Голгофа українських геологів / Д.Є. Макаренко. - К.: Логос, 2007. - 187 с.
10. Наукові установи та організації УРСР / [Видання Державної Планової Комісії УРСР]. – Харків, 1930. – 404 с.
11. Онопрієнко В.І. Історія української науки ХІХ–ХХ

століть: Навч. посіб. / В.І. Онопрієнко.— К.: Либідь, 1998.— 302 с. 12. Развитие биологии на Украине: В 3-х томах / Гл. ред. Сытник К.М.. — К.: Наук. думка, 1985. — Т. 2. — 446 с. 13. Пашенко В.М. Землезнання. Книга перша. Методологія природничо-географічних наук / В.М. Пашенко - Київ: Б. в., 2000. - 320 с. 14. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. - 312 с. 15. Середнє Побужжя / [За ред. Г.І.Денисика]. — Вінниця: Гіпаніс, 2002. - 280 с.

РЕЗЮМЕ

Кокус В.В. Значение научного наследия краеведческих центров Украины 1920-х годов для развития географической науки

В статье на основании анализа литературных и архивных источников показано значение научной деятельности и творческого наследия ученых ведущих научно-краеведческих обществ Украины 1920-х годов для дальнейшего развития региональных географических исследований. Выяснено вклад обществ в развитие фундаментальных и прикладных естественных исследований, географического образования, воспитания молодежи. Установлено, что исследования краеведческих обществ сыграли важную роль в развитии народного хозяйства, подъеме продуктивных сил, освоении природных ресурсов Украины в 20-х годах XX в. Краеведческим центрам удалось объединить вокруг себя известных ученых и краеведов-аматоров разных регионов Украины, организовать научные экскурсии и экспедиции, наладить издательскую деятельность, способствовать популяризации географических знаний среди широких слоев населения. Установлено, что научное наследие ученых краеведческих центров Украины не потеряло своего научного и познавательного значения и сегодня.

Ключевые слова: научное общество, краеведческий центр, географические исследования.

SUMMARY

Kokus V.V. Importance of scientific work of regional centers of Ukraine in 1920s for the development of geographical science.

In the article on the basis of analysis of literary and archival sources we showed the importance of scientific activity and creative heritage of scientists of leading scientific-regional centers of Ukraine in 1920s for further development of regional geographical researches. We have established the contribution of societies into the development of fundamental and applied natural researches, geographical education, and youth education. We have found out that researches of regional societies played an important role in the development of national economy, raising of productive forces, mastering of natural resources of Ukraine in 20s of XX century. Regional centers succeeded to unite famous scientists and regional ethnographers-amateurs from different regions of Ukraine, to organize scientific excursions and expeditions, to arrange publishing activity, to promote the popularization of geographical knowledge among wide sections of the population. We have established that scientific heritage of scientists of regional centers of Ukraine did not lose its scientific and educational meaning at present time.

Key words: scientific society, regional center, geographical researches